Democràcia, legalitat i desobediència civil

vista prèvia >

Està justificada la desobediència civil? Des de quina perspectiva, moral, política, jurídica? En quins supòsits? Aquestes qüestions són rellevants per entendre determinats moviments socials que utilitzen la desobediència a la llei com a forma de manifestar el seu rebuig a situacions que consideren injustes.

Jorge F. Malem Seña
Catedràtic de Filosofia del Dret de la Universitat Pompeu Fabra
jorge.malem@upf.edu

La pregunta sobre si cal obeir al dret i en quines circumstàncies s'ha d'adoptar una actitud desobedient és un tema central per a qualsevol teoria o filosofia política, moral o social. Naturalment, aquest problema no es planteja només en una democràcia, ni s'ha circumscrit a èpoques recents, tal com ho posa de manifest el conegut exemple d'Antígona.[1]

No obstant això, és en la democràcia on aquesta qüestió adquireix la seva autèntica magnitud. La llei apareix aquí com el resultat de la voluntat estatal, constituïda a partir d'eleccions lliures protagonitzades per ciutadans iguals en un marc de respecte pels drets humans.

En aquest context, sembla difícil poder justificar que els ciutadans desobeeixin una llei que, a través de la seva participació política, han contribuït a produir col·lectivament. Però, al mateix temps, es pot observar que el descontentament polític motivat per l'anormal funcionament de les institucions democràtiques o pels resultats negatius que de vegades generen aquestes institucions, condueix a les persones a violar la llei com una manera de manifestar el seu dissens i la seva protesta.

Aquesta mena de desobediències al dret, viscudes com un imperatiu ètic, poden ser violentes o noviolentes, públiques o secretes, i tenir objectius molt diversos que van des de la desobediència revolucionària a l'objecció de consciència. La desobediència civil s'inscriu dins d'aquest àmbit més general de violació a la llei com una manera d'expressar el malestar polític i, fins i tot, com una forma de participació política.

Sota l'admonició d'activistes socials i reformadors polítics com Mohandas Karamchand Gandhi (1869-1948) i Martin Luther King (1929-1968), entre d'altres, els desobedients civils han fet de la seva acció una pràctica ja usual en les democràcies madures. Talls de carrers i avingudes, assegudes en aeroports, ocupacions pacífiques d'universitats i una infinitat d'activitats noviolentes formen part avui d'un arsenal molt vast de participació política que es manifesta a través de violacions a la llei, d'incompliment de sentències dels tribunals o d'una fèrria oposició a programes de govern.

En aquest treball, prestaré atenció, en primer lloc, al concepte de desobediència civil amb l'objecte de caracteritzar amb la precisió més gran possible aquesta manera d'acció política. En segon lloc, oferiré arguments que justifiquin determinades desobediències a la llei en una democràcia assentada i moderna.

Concepte de desobediència civil

Un acte pot ser considerat de desobediència civil si és una acció il·legal, pública i oberta, realitzada de forma voluntària i conscient, que és intencional i noviolenta, i executada com a últim recurs polític. Fins aquí la definició. Però, cadascuna d'aquestes característiques mereix ser breument analitzada per evitar confu-

1 Com és sabut, Antígona és un personatge d'una tragèdia de Sòfocles. S'hi narra que Creont, esdevingut rei de Tebes, va prohibir donar sepultura a Polinices d'acord amb els ritus funeraris de l'època. Antígona va desobeir l'ordre de Creont i va donar sepultura al seu germà Polinices sota l'argument que la llei moral, honrar els morts, és superior a la llei dels homes. Antígona va ser condemnada per violar la llei de Tebes i es va llevar la vida a la presó. SÒFOCLES, *Tragèdies*, vol. I.

La noviolència com a element constitutiu de la desobediència civil significa, en primer lloc, l'absència de violència, d'incitació a la violència i de l'amenaça de l'ús de la violència

sions provocades per la vaguetat i ambigüitat dels termes i categories utilitzats.[2]

La desobediència civil és sempre una acció il·legal, i per això és un acte que indefectiblement ha de violar una llei vigent, interpretada aquesta en un sentit ampli.[3] Per aquest motiu, pot tenir com a una de les seves conseqüències que el desobedient vagi a la presó.

Que sigui una acció pública i oberta suposa que les accions de desobediència civil no s'han de realitzar en secret o utilitzant qualsevol estratègia d'ocultació. En constituir una apel·lació perquè les autoritats modifiquin un estat de coses injust, una mesura governamental o legislativa inacceptable, o determinades polítiques immorals, implica que ha de ser coneguda per amplíssims sectors de la societat, sense enganys, sense mentides. La publicitat de tals actes expressa també que els agents que els propicien i realitzen estan convençuts de la seva correcció moral i que estan decidits a llançar les seves idees a un debat ampli perquè siguin sotmeses a un escrutini generalitzat.

Es tracta, d'altra banda, d'actes voluntaris i conscients, és a dir, d'accions que l'agent que les realitza, tot i d'haver-ho volgut, les hagués pogut evitar. I que la violació de la llei que el desobedient comet no és provocada per la seva culpa o negligència, ni tampoc per ignorància o inadvertència. La desobediència civil comporta que es té ple coneixement de la naturalesa de l'acció que es porta a terme.

La intencionalitat política és una altra de les característiques d'aquesta forma de protesta. Amb la desobediència civil es persegueix derogar una llei o una determinada política governamental; forçar la majoria governamental a replantejar sobre preferències; posar de manifest un error polític o casos de corrupció i, en fi, persuadir l'electorat perquè canviï la seva posició. Però aquests objectius sempre han de ser limitats, la desobediència civil no pot fomentar el canvi de sistema polític o provocar una revolució; això seria propi d'altres formes, incloses legítimes, d'acció política noviolenta.

Així mateix, són actes noviolents. La noció de noviolència és polifacètica. I la qüestió es complica una mica més si es pensa no només que el terme violència té una càrrega emotiva desmesurada, sinó també que molts actors polítics que enalteixen la violència en alguns contextos, fins i tot si és practicada de forma desmesurada, la critiquen arbitràriament quan estan en desacord o els és desfavorable. Tal va ser el cas de l'expresident dels EUA, Lyndon B. Johnson (1908-1973), que mentre condemnava emfàticament els actes de violència al carrer produïts a Watts el 1965, causats per motius racials, s'embarcava sense manies a la guerra del Vietnam o rebutjava condemnar la violentíssima repressió de la policia de Los Angeles contra la població negra.[4]

La noviolència com a element constitutiu de la desobediència civil significa, en primer lloc, l'absència

2 Per una anàlisi detallada del concepte de desobediència civil pot consultar-se, MALEM, *Concepto y justificación de la desobediencia civil*.

3 Incloc amb aquesta expressió a la llei en sentit estricte, als reglaments, a les sentències judicials, a les decisions polítiques d'exigit compliment.

4 GARVER, «What violence is?».

La concepció que es tingui de la violència impactarà decisivament en la caracterització de noviolència i, per tant, en la denotació de desobediència civil.

de violència, d'incitació a la violència i de l'amenaça de l'ús de la violència. Però aquí comença una sèrie de problemes addicionals, ja que la mateixa definició de violència és controvertida.

La idea de violència ha estat utilitzada com a sinònim d'idees tan dispars com poder, potència, força, passió, brutalitat o virulència, entre d'altres. En el seu significat més primigeni, fa referència a l'ús il·legítim de la força física sobre persones o coses. No obstant això, és possible assignar a aquest terme altres sentits diferents. Així, hi ha qui parla de violència psicològica, de violència estructural, de violència latent o de violència ambiental, per assenyalar només alguns d'ells, on s'adverteix l'absència de l'ús il·legítim de força física.

La dogmàtica penal tampoc ajuda a establir un significat clar de violència. Les raons són variades. La primera és que el mateix Codi Penal espanyol, per posar un exemple, tot i esmentar el terme violència en diversos contextos normatius, no utilitza en tots ells un únic concepte de violència. La segona és que s'ha produït, segons aquesta dogmàtica, una mena d'espiritualització de la idea de violència, atès que per a caracteritzar-la no és important el mitjà utilitzat, la força física sobre persones o les coses, sinó que hi hagi hagut una violació o afectació indeguda dels drets d'una persona. La idea de violència no faria referència, interpretada així, ni al mitjà utilitzat ni al fi aconseguit. Cal assenyalar, però, que si se segueix per aquesta línia, no hi hauria pràcticament cap acte noviolent si es viola algun dret d'un individu.

Naturalment, la concepció que es tingui de la violència impactarà decisivament en la caracterització de noviolència i, per tant, en la denotació de desobediència civil.

Ara bé, històricament almenys, s'ha considerat que la noviolència associada a la desobediència civil suposa l'absència de l'ús de la força física il·legítima, o de l'amenaça d'aquest ús, sobre persones o coses. Una persona, per exemple, que en una manifestació de carrer roman asseguda malgrat els requeriments policials perquè s'aixequi i abandoni el lloc, i deixa el seu cos inert perquè siguin els agents de l'ordre qui l'arrosseguin o la portin a pes de braç per desallotjar aquest espai, realitza un acte de noviolència. Es limita, simplement, a no col·laborar amb les forces d'ordre públic. De la mateixa manera, si un grup de ciutadans decideix tallar una carretera en exercici de la seva protesta i amb això viola el dret dels conductors dels vehicles que per allí transiten, no pot ser catalogat sense més com un grup d'individus violents. Una extensió del significat de violència per denotar aquests casos deixaria pràcticament buit el conjunt d'actes pacífics de protesta.

La noviolència exigeix sempre, a més a més, que no s'hagi de reaccionar a les provocacions o a la repressió de les forces d'ordre públic. Només així es pot entendre les instruccions donades per l'historiador nord-americà Howard Zinn (1922-2010) als resistents noviolents a favor de la integració racial als EUA: «podeu intentar afrontar l'agressió física sense protegir-vos, donant a entendre clarament que no intentareu respondre als cops ... En aquests casos utilitzeu les postures següents: per protegir el crani, creueu les mans sobre el cap. Per evitar la desfiguració de la

Perquè hi hagi desobediència civil cal que el desobedient no faci servir la força física il·legítima, ni amenaci, ni coaccioni altres, i que no respongui a les provocacions o violència dels cossos i forces de seguretat de l'Estat

cara, poseu-vos els colzes davant dels ulls. Per a les noies: per evitar que els cops de peu ocasionin ferides internes, jaieu d'un costat i alceu els genolls fins a la barbeta; per als nois: agenolleu-vos i inclineu-vos cap a terra, amb el crani i la cara protegits».[5] La defensa passiva utilitzant el cos mai és un acte de violència.

Però la noció de noviolència associada a moviments polítics no vol dir només absència de força física il·legítima o de l'amenaça de fer ús d'ella. De vegades, se l'ha equiparat amb certes virtuts morals com la manca d'odi, orgull o covardia. Gandhi, a més a més, imaginava la noviolència com una virtut social i no únicament individual.

En altres circumstàncies, l'expressió noviolència ha servit per expressar la voluntat d'acceptar el càstig que les autoritats imposen a conseqüència de la violació de la llei. Henry David Thoreau (1817-1862) i Mohandas Gandhi poden donar-ne prova.

En definitiva, perquè hi hagi desobediència civil cal que el desobedient no faci servir la força física il·legítima, ni amenaci, ni coaccioni altres, i que no respongui a les provocacions o violència dels cossos i forces de seguretat de l'Estat, sotmetent-se després a l'acció dels organismes jurisdiccionals.

Finalment, la desobediència civil constitueix un últim recurs polític en el joc de la democràcia. Martin Luther King suggeria que «tota campanya noviolenta té quatre fases bàsiques: primer, la reunió de les dades necessàries per determinar si existeixen les injustícies; després la negociació; després l'auto purificació; i finalment, l'acció directa».[6]

La desobediència civil hauria d'operar així amb les reivindicacions polítiques quan s'hagi intentat seguir totes les vies legals i aquestes hagin mostrat la seva ineficàcia; quan les autoritats semblen immunes als canvis o les elits protegeixen incòlume els seus privilegis. Abans d'iniciar el camí de la desobediència a la llei, els actors han d'estar segurs que no queden altres mecanismes legals disponibles per a superar les situacions d'injustícia.

Tipus de desobediència civil

Hi ha dues grans classes de desobediència civil. La desobediència civil directa i la indirecta. En la primera, es viola la llei que es reputa injusta. En la segona, es viola una llei justa, però com a mitjà per protestar contra una altra llei o estat de coses que es titlla d'immoral. Això és així perquè no sempre és possible violar directament una llei injusta. I fa que els criteris de justificació siguin més fàcils d'enarborar en el primer cas que en el segon.

La justificació política de la desobediència civil

Un dels temes recurrents que qualsevol teoria de la democràcia planteja és si cal seguir les normes imposades pel legislador com a representant polític de la ciutadania o si està permès apartar-se d'elles sota certes condicions. Un aspecte més específic d'aquesta qüestió general és si està justificat l'ús de la desobediència civil com a manera d'acció política que desafia les lleis imposades per la majoria electoral.

5 ZINN, «The new abolicionist».

6 KING, *Porque no debemos esperar.*

En una democràcia hi ha regles i procediments per a la presa de decisions públiques i, a més, hi ha determinats continguts, en general els drets humans, que no poden ser avassallats per aquestes decisions

La democràcia, que ha estat definida històricament de manera molt diversa, pot ser conceptualitzada com aquell sistema polític que accepta el principi de la majoria. És a dir, aquell sistema on les decisions es prenen en virtut de la regla de la majoria dins de l'escrupolós respecte pels drets humans. Aquest últim aspecte fa que es parli de principi i no de regla, a seques, de la majoria.

Això suposa que en una democràcia hi ha regles i procediments per a la presa de decisions públiques i que, a més, hi ha determinats continguts, en general els drets humans, que no poden ser avassallats per aquestes decisions.

Però això és en teoria; en les democràcies realment existents, les autoritats estatals poden governar violant tant el procediment democràtic com la intangibilitat dels drets. En ambdós casos s'obra la via per a la justificació de la desobediència civil com un últim recurs que busqui posar fi a aquestes anomalies.

Per assenyalar tan sols alguns problemes que poden originar les campanyes de protestes noviolentes, en principi, justificades. En primer lloc, el principi de la majoria és un sistema de justícia imperfecte, en el sentit que les decisions adoptades sota la seva fórmula poden generar situacions injustes o immorals. Sota el principi de la majoria es pot propugnar, afavorir o mantenir la segregació racial, ètnica o nacional a una part de la població, per exemple, o perpetuar-la en situació d'extrema desigualtat econòmica i de pobresa. En aquests casos, la desobediència civil pot ser usada per cridar l'atenció de la majoria electoral o governamental perquè morigeri aquests estats de coses, afavorint, a més a més, la participació política de sectors marginats.

En segon lloc, la participació ciutadana, que està lligada a la idea de democràcia, es pot veure limitada per múltiples motius. Entre aquests, l'existència d'un sistema de partits molt rígid que impedeix que ciutadans no afiliats o descontents puguin expressar i defensar els seus punts de vista. Això es pot veure incrementat en un sistema bipartidista; o per partits dirigits amb mà fèrria inabastables pels desitjos dels seus militants; o perquè hi hagi partits molt receptius a la corrupció empresarial, la qual cosa torna ineficaces les preferències ciutadanes. Aquests casos, i altres que poguessin pensar-se, fan que la participació política com a mecanisme de construcció de la voluntat popular i de la voluntat estatal es col·lapsi en un sistema elitista dirigit per una minoria de polítics professionals. La desobediència civil pot ser una eina que moderi o canviï aquesta realitat.

En tercer lloc, els partits polítics poden arribar a acords per ocultar cert estat de coses, furtant d'aquesta manera qüestions d'interès general per al debat públic. Aquí la desobediència civil pot servir per posar en joc a l'arena pública precisament aquells assumptes que les autoritats no volen discutir malgrat la seva innegable importància per a la ciutadania.

Però la desobediència civil no és útil únicament per subratllar deficiències procedimentals, exemples dels quals poden multiplicar-se sense cap dificultat. Pot ser que fins i tot les constitucions democràtiques alberguin en el seu si disposicions clarament injustes, com va ser la segregació racial als EUA, almenys fins

La desobediència civil podria veure's com a forma de participació política compatible amb la democràcia i quedaria expedit el camí vers la seva justificació política

a 1954, o les marginacions en virtut de l'orientació sexual o nacional. Tal com van posar de manifest les *Selma to Montgomery Marches* [Marxes de Selma a Montgomery, també conegudes com a Marxes per la llibertat] afroamericanes, la desobediència civil va complir la funció de denúncia de tals injustícies, de catalitzador del descontentament, i va obrar com a eina per urgir la modificació de la interpretació constitucional o de la reforma de la constitució.

En tots aquests supòsits, la desobediència civil opera com un mecanisme corrector de les insuficiències de les democràcies reals. Com un instrument que impedeix que les injustícies s'agreugin o consolidin. I tendeix, en aquest sentit, a donar una major estabilitat al sistema polític en integrar ciutadans que d'altra manera no tindrien lloc en el disseny institucional o mai veurien representats els seus interessos.

Si fos així, la desobediència civil podria veure's com a forma de participació política compatible amb la democràcia i quedaria expedit el camí vers la seva justificació política. Podria ser genuïnament considerada un element corrector de les institucions i de la vida democràtiques, i no com una pràctica destructiva d'aquestes. Democràcia, justificació política i desobediència civil serien, així, termes perfectament compatibles.

Conclusions

La pregunta de si cal obeir la llei en una democràcia és una qüestió política i moral que no admet una resposta senzilla, sigui afirmativa o negativa. Si en general pot afirmar-se que en una democràcia els ciutadans són creadors de llurs particulars destinacions en contribuir a l'autogovern col·lectiu mitjançant la seva participació política i, per tant, són els seus propis legisladors, és cert també que hi ha moltes excepcions a aquesta regla motivades per raons tant procedimentals com de fons.

En aquest treball he intentat mostrar alguns casos en els quals està justificada la desobediència al dret per tots dos motius. La desobediència civil, com a manifestació més de l'imperatiu moral que hom té d'oposar-se a les injustícies fins i tot en una democràcia, es mostra com un remei eficaç en determinats contextos per superar-les.

Les accions de desobediència civil exigeixen molta cautela abans de dur-les a terme. En constituir la violació d'una llei, pot tenir com una de les seves conseqüències que alguns dels participants en les protestes vagin a la presó o pateixin altres càstigs. S'ha de ser conscient que és una pràctica que suposa penalitats. Per aquesta raó, els dirigents convocants han de ser curosos en planificar i explicar aquest tipus d'acció política noviolenta.

Per aquest mateix motiu, els actes de desobediència civil han d'estar perfectament organitzats. I no únicament per evitar que es produeixin episodis de violència, sinó també perquè en mostrar-se com una apel·lació a la majoria governamental perquè modifiqui els seus punts de vista o esmeni situacions injustes, s'ha de minimitzar els danys col·laterals i la possible afectació als drets dels ciutadans.

I a més, s'ha de triar de manera escrupolosament meditada quina

La desobediència civil pot operar com un mecanisme corrector de les insuficiències de les democràcies reals. Com un instrument que impedeix que les injustícies s'agreugin o consolidin

llei es violarà i com es canalitzarà la protesta, sobretot en els actes de desobediència civil indirecta on s'ha de transgredir una llei justa, adequada o necessària per a l'ordre social.

Tot això implica que el desobedient civil sigui plenament conscient dels seus actes, alhora que es fa responsable de les conseqüències que comporta. I ha d'afrontar amb enteresa les penes que se li imposaran. Aquest és el preu que ha de pagar per complir amb el seu imperatiu moral. Com li agradava dir a Thoreau, «sota un govern que empresona algú injustament, el lloc que ha d'ocupar un home just és també la presó».[7]

La desobediència civil és, per totes aquestes característiques, una forma d'actuar molt exigent. I per aquesta raó, ha de ser distingida d'altres formes d'acció política directa noviolenta.

No pot ser confosa amb l'objecció de consciència. La desobediència civil sempre invoca els valors democràtics inclosos generalment en els textos constitucionals, mentre que l'objecció de consciència pot basar-se en qüestions ètiques idiosincràtiques o religioses. I si l'objecció de consciència pot ser realitzada en secret, la desobediència civil sempre ha de ser pública i oberta, precisament per constituir una invocació a aquells valors morals inserits en el quefer públic.

La desobediència civil, a més a més, té com a finalitat la superació de certs objectius limitats. Derogar una llei o canviar determinats estats de coses. En aquest sentit, s'ha de distingir de la desobediència revolucionària, la fi de la qual es tradueix en el canvi de sistema juridicopolític o en l'alteració substancial de l'ordre constitucional vigent. Conceptualment, una revolució també pot ser violenta, encara que tingui moltes dificultats empíriques per imposar-se. Les accions de desobediència civil són, d'aquesta manera, modestes.

D'altra banda, cal no confondre la desobediència civil amb el dret de resistència incorporat a algunes de les més recents constitucions[8], ni amb la manifestació del mer dret a la dissidència que és innat a la democràcia. En tots dos casos, perquè es tracta precisament de drets i les seves comeses, no impliquen una violació a la llei com a la desobediència civil. La desobediència civil no pot ser un dret jurídic. El dret no pot autoritzar que es violi una llei vàlida i vigent. Però sí, en canvi, pot haver-hi un deure moral i polític a comprometre's en actes de desobediència civil.

Finalment, la desobediència civil ha de ser distingida de la desobediència criminal. La intencionalitat política pròpia de la primera està absent en la segona. Per això, els desobedients civils a la presó no poden ser catalogats com a presos comuns, com ara els homicides o els agressors sexuals.

No obstant aquestes i altres diferències entre les diferents formes de desobediència a la llei, se sol fer un ús indiscriminat de l'expressió desobediència civil per referir-se a totes elles. La raó per a tan confús procedir és el valor emotiu positiu d'aquesta forma d'accionar emparentada a figures de prestigi moral com Mohandas Gandhi o Martin Luther King. Però tal assimilació no deixa de ser un error. ■

7 THOREAU, *Del deber de desobediencia civil.*

8 Com són els casos de les constitucions alemanya i peruana.

Bibliografia

GIAMMANCO, Roberto. *Poder negro*. Madrid: Editorial Península, 1970.

GRAVER, Newton. «What violence is?» [en línia]. A *The Nation*, 24 de juny del 1968. Disponible a: <www.thenation.com>.

KING, Martin Luther. *Porque no debemos esperar.* Madrid: Ayma Editorial, 1969.

MALEM, Jorge F. *Concepto y justificación de la desobediencia civil.* Barcelona: Ariel, 1990.

SÒFOCLES. *Tragèdies, vol. I: Les dones de Traquis. Antígona.* Barcelona: Col·lecció Bernat Metge, 1951.

THOREAU, Henry David. *Walden. La desobediencia civil.* Madrid: Ediciones del Cotal, 1979.